

УДК [94(47+57):929МИХАЙЛЕНКО:343.268]“1970/1980”

*Юрій ЗАЙЦЕВ*

**КАРАЛЬНА ПСИХІАТРІЯ – БРУТАЛЬНИЙ  
ІНСТРУМЕНТ РОЗПРАВИ З ОПОНЕНТАМИ  
КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ (1970–1980):  
На прикладі Ганни Михайленко**

На підставі матеріалів з архіву колишнього КГБ, інтерв'ю автора статті з Г. Михайленко та переданими нею оригінальними документами проаналізовано її участь у русі опору комуністичному режимові і обставини ув'язнення у психіатричній тюрмі. Висвітлено механізм фабрикування каральною медициною висновків психіатричних експертиз за визначеним спецслужбою діагнозом. З'ясовано роль політичної, медичної та правозахисної громадськості цивілізованого світу у боротьбі за визволення Г. Михайленко з тенет злочинної радянської психіатрії.

*Ключові слова:* депортація, КПРС, КГБ, експертиза, шизофренія, психіатрична в'язниця, політв'язень, Міжнародна Амністія.

Багатолітнє панування комуністичного режиму в СРСР спиралося на кількарівневу репресивну систему, осердям якої був Комітет державної безпеки – охоронний загін правлячої верхівки КПРС. Імідж цивілізованої держави в очах світового співтовариства підтримувала одна з найдемократичніших конституцій з широким переліком громадянських прав і свобод, які на практиці нівелювалися Кримінальним кодексом. Той, хто намагався скористатися декларованим правом на свободу думки, слова, друку, сумління, літературної та художньої творчості поза жорсткими рамками соціалістичного реалізму, на проведення зборів і створення самодіяльних організацій, вільний виїзд з СРСР, правом на таємницю листування й телефонного спілкування, відкрите й справедливе судочинство, на агітацію за вихід республіки з СРСР, напшовхувалися на низку бюрократичних та юридичних обмежень і заборон. Особливо наполегливих очікували адміністративні або кримінальні покарання, вони опинялися у в'язницях, концтаборах, на засланнях та спецпоселеннях, а невинуваті опозиційні оптимісти – на “лікуванні” в психіатричних закладах, зокрема спеціального, тобто тюремного типу. Політв'язнів утримували в жахливих умовах серед психічно хворих, без зазначення конкретного терміну перебування в психіатричці. В'язень у тюрмі чи концтаборі знав, коли його мають звільнити (якщо не сфабрикують нову справу), а спеціальні психіатричні заклади могли “лікувати” доти, доки людина не ставала недієздатною.

Подібної долі зазнали чимало борців за волю України, переконаних опозиціонерів та інакодумців, які прагнули удосконалити державний устрій. Радянський компартійний режим вважав їх ворогами, українськими буржуазними націоналістами, прислужниками зарубіжних розвідок, шизофреніками. У радянських

психіатричних спецзакладах побували Віктор Боровський, генерал Петро Григоренко, Володимир Іванишин, В'ячеслав Ігрунов, Анатолій Ільченко, Володимир Клебанов, Іван Коваленко, Борис Ковгар, Михайло Ковтуненко, Валерій Кравченко, Зіновій Красівський, Анатолій Лупиніс, Михайло Луцик, Василь Луцьків, Оксана Мешко, Віктор Монбланов, Микола Плахотнюк, Леонід Плющ, Віктор Рафальський, Василь Рубан, Леонід Сапа, Василь Сірий, Павло Сकोчок, Йосип Тереля, Михайло Якубівський та сотні інших, визнаних психічно хворими або скерованих після психіатричних експертиз на лаву підсудних.

Репресивно-каральні органи тоталітарної держави визначали не лише термін покарання, місце ув'язнення чи заслання, а й селекціонували інакодумців: кого утримувати в тюрмі, кого – в концтаборі, а кого – в психіатричці загального або спеціального типу. Тобто, підмінювала медичний висновок поліцейсько-політичним, фактично призначала діагноз, вважаючи шизофренією інакомислення, будь-яке відхилення від “генеральної лінії”, чіткої ідеологічної конструкції.

Тема каральної психіатрії й досі перебуває під негласним табу. Якщо за кордоном з'явилось багато праць, зокрема опубліковано чимало книжок, про психіатрію в СРСР, як засіб розправи з політичними опонентами режиму<sup>1</sup>, то в Україні й досі таких публікацій обмаль. З'явилися вони спершу у самвидаві, під час демократизації – у періодиці, а після проголошення незалежності України – окремими

<sup>1</sup> *Медведев Ж.* Кто сумасшедший? /Жорес Медведев, Рой Медведев. – München: Macmillan, 1971. – 164 с.; Мысли сумасшедшего: Избранные письма и выступления Петра Григорьевича Григоренко. – Амстердам: Фонд имени Герцена, 1973. – 336 с.; История болезни Леоніда Плюща / [упоряд. і комент. Т. Ходорович]. – [Б.м.]: Вид-во “Сучасність”, 1975. – 192 с.; *Буковський В.* Пособие по психиатрии для инакомыслящих / В. Буковский, С. Глузман // Сила духа. – [Б.м., б.в., б.р., вірогідно – 1976]. – Вып. 5. – С. 1–18; *Григоренко П.* Сборник статей / П. Григоренко; под ред. А. Григоренко. – Нью-Йорк: Изд-во “Хроника”, 1977. – 122 с.; Психиатрические больницы и эксперименты на людях в СССР // Международное Слушание Сахарова в Копенгагене. – Copenhagen: Poliglott Printing House, 1977. – С. 151–212; Сборник документов Общественной группы содействия выполнению Хельсинкских соглашений. – New York: Khronika Press, 1978. – Вып. 4. – 108 с.; *Блох С.* Диагноз: инакомыслие / Сидней Блох, Питер Реддауэй. – London: Overseas publications LTD, 1981. – 420 с.; *Bukovsky V.* Une nouvelle maladie mentale en U.R.S.S. / V. Bukovsky. – Paris: L'Opposition, 1971; *Ejusdem.* Una Nuova Enfermedad Mental en la URSS: La Position. – Panama: Editions du Seuil, 1972. – 215 с.; Abuse of Psychiatry for Political Repression in the Soviet Union. – New York, 1973; The Abuse of Psychiatry in the USSR: Soviet Dissenters in Psychiatric Prisons. – New York: Committee for the Defense of Soviet Political Prisoners, 1976. – 28 с.; Psychiatry and Psychology in the USSR / [упоряд. S. A. Corson, E. O'Leary Corson]. – Columbus: The Ohio State University, 1976. – 296 с.; *Podrabinek A.* Punitive Medicine. – London: Amnesty International, 1977. – 26 с.; Committee of French Psychiatrists Against Political Uses of Psychiatry. – Paris: Committee for Liberation of Vladimir Borissov, 1977. – 40 с.; *Bloch S.* Psychiatric Terror: How Soviet Psychiatry is Used to Suppress Dissent / S. Bloch, P. Reddaway. – New York: Basic Books, 1977. – 510 с.; *Bloch S.* Dissident oder geisteskrank? Mißbrauch der Psychiatrie in der Sowjetunion / S. Bloch, P. Reddaway. – München; Zürich: R. Piper & Co. Verlag, 1978. – 442 р.; Дальші психіатричні зловживання у СССР // Свобода. – 1979. – 15 березня; *Fireside H.* Soviet Psychoprisons / H. Fireside. – New York: W.W. Norton and Co., 1982. – 224 с.; Soviet Political Psychiatry: The Story of the Opposition. – London: The International Association on the Political Use of Psychiatry, 1983. – 84 с.; *Bloch S.* Soviet Psychiatrie Abuse: The Shadow over World Psychiatry / S. Bloch, P. Reddaway. – Boulder, Co.: Westview Press, 1985.

виданнями<sup>2</sup>. Розповіді колишніх в'язнів психіатричок – надзвичайно важливі. Такими є спогади Віктора Боровського, Петра Григоренка, Леоніда Плюща<sup>3</sup>.

Проблему репресивної психіатрії на теренах колишнього СРСР почали аналізувати з оприлюднення 1989 р. у Державному департаменті США та Комісії з безпеки та співробітництва в Європі доповіді американських психіатрів про становище в радянській психіатрії, зокрема, щодо примусового “лікування” інакодумців. Скориставшись декларованими М. Горбачовим відкритістю й гласністю, вони у лютому-березні 1989 року провели спільну з радянськими психіатрами експертизу 27 колишніх і тогочасних пацієнтів психіатричних лікарень. Більшість із них заокеанські лікарі визнали здоровими й такими, яких безпідставно й примусово лікували. Наприклад, хворобливими проявами радянські медики вважали “ідеї реформаторства, підвищене почуття власної гідності, завищену самооцінку” тощо. Це сприяло зловживанню психіатрією у політичних інтересах<sup>4</sup>.

У пострадянській Україні опубліковано спогади колишніх пацієнтів каральної психіатрії<sup>5</sup>.

<sup>2</sup> Рафальський В. Репортаж з нівідкіля / В. Рафальський // Репресивна психіатрія [Машинопис, оригінал] – УВ-Експрес. – Львів, 1988. – № 7. – С. 1–22 [Архів автора]; Скочок П. Репортаж з-під мурів спецсихушки / П. Скочок // Там само. – С. 23–30; Список колишніх українських в'язнів спецпсихіатричних лікарень (СПЛ) (неповний, потребує доповнень і уточнень) // Там само. – С. 31–36. (Містить 38 прізвищ); Список спецпсихіатричних лікарень на території СРСР та деяких “вчених” катів // Там само. – С. 37 (Названо 8 СПЛ та 19 прізвищ); 3 редакційної пошти. [Лист політв'язня Миколаївської обласної психлікарні 1988–1989 рр. Анатолія Ільченка про перебування на “лікуванні”]; [огляд підготував В. Чорновіл] // Український вісник. – Львів, 1989. – Вип. 14. – С. 225–228 [Машинопис, оригінал] [Архів автора]; Глузман С. На пути к науке и праву: Некоторые грани “больной темы” / С. Глузман // Медицинская газета. – 1989. – 21 мая; Koriagin A. Dzień dzisiejszy radzieckiej psychiatrii // Prawa człowieka. – 1989. – Biuletyn 6. – S. 13–17; Глузман С. Вторжение в мозг / С. Глузман // Век XX и мир. – 1990. – № 5. – С. 40–43; Зінець Н. Ні, не ідея – заповідь Христова / Н. Зінець; [інтерв'ю з Робертом ван Вореном] // Україна. – 1991. – № 5. – С. 16–19; Хазан Л. Простой советский инопланетянин / Л. Хазан // КОЗА. – 1991. – 9 октября; Його ж. Роберт ван Ворен: “Защита диссидентов была только началом...” / Л. Хазан // Рабочая газета. – 1991. – 16 октября; Унгурия О. Ненормальная / О. Унгурия // КОЗА. – 1991. – 15 ноября; Бень А. “Прошу звинувачувати головного...” / А. Бень // Голос України. – 1992. – 5 лютого; Хрієнко М. Як ставили діагноз “шизофренія” за часів Брежнєва / М. Хрієнко // Молодь України. – 1993. – 10 грудня; Адлер Н. Катування психіатрією. Механізм і наслідки / Н. Адлер, С. Глузман // Зона. – 1994. – № 8. – С. 236–249; Коротенко А. Советская психиатрия: заблуждения и умысел / А. Коротенко, Н. Аликина. – Киев: Сфера, 2002. – 329 с.; Овсієнко В. Мозкові атаки. В'язні брежнєвських “психушок” ніколи не будуть реабілітовані? / В. Овсієнко // Україна молода. – 2002. – 11 грудня; Глузман С. Ф. Рисунок по памяти, или воспоминания отсидента / С. Ф. Глузман. – Київ: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2012. – 520 с.; Плахотнюк М. Коловорот: Статті, спогади, документи / М. Плахотнюк; упоряд. та комент. В. Чорновіл. – Київ: Смолоскип, 2012. – 510 с.; Грабовський С. Недооцінений Леонід Плющ / С. Грабовський // День. – 2015. – 12–13 червня; Шейміна Н. М. Використання каральної психіатрії як метод боротьби з інакодумцями (1960–1980 рр.) [Електронний ресурс] / Н. М. Шейміна. – Режим доступу: <https://ru.museum.dp.ua/article0628.html>.

<sup>3</sup> Боровський В. Поцілунок сатани: Спогади. Передмова П. Григоренка // В. Боровський. – Нью-Йорк: Б.в., 1981. – 192 с.; Плющ Л. У карнавалі історії. – 2-ге вид. / Л. Плющ. – Б.м.: Сучасність, 1982. – 374 с.; Григоренко П. Спогади / П. Григоренко. – Детройт: Вид-во “Українські вісті”, 1984. – 751 с.

<sup>4</sup> Коротенко А. Советская психиатрия... – С. 9–10.

<sup>5</sup> Якубівський М. Фабрика душоубства / М. Якубівський // Зона. – 1992. – № 3. – С. 191–201; Мешко О. Свідчу / О. Мешко. – Київ: Українська республіканська партія,

Автор статті спілкувався із політв'язнем найжорстокішого Казанського психіатричного закладу педагогом із Одеси Ганною Михайленко<sup>6</sup>.

Життєпис педагога, правозахисниці Ганни Михайленко – оскарження злочинного характеру комуністичного режиму, який таємно запроторював інакомислячих не лише до в'язниць і концтаборів, а й до психіатричних лікарень, зокрема, спеціального, тобто тюремного типу, що отримало гострий осуд світової медичної, політичної і правозахисної громадськості.

Народилася Ганна Михайленко 30 квітня 1929 року на Лемківщині в с. Міхнівці Турківського повіту Львівського воєводства (перша згадка про село – 1527 р.). Національно свідома родина Смолів виховувала семеро дітей.

Батько Василь під час Першої світової війни в складі австрійської армії воював на італійському та російському фронтах, у Перемишлі потрапив до російського полону, утримували його в Середній Азії. Повернувся додому, став активістом “Прогресу”. Помер у червні 1936 р. Мати Ганна (з роду Ламанець) важко працювала. Померла у жовтні 1979 р. У вересні 1939 р. більшовики розпочали у селі арешти. Молодь рятувалася втечею. Брата Йосипа 1940 р. заарештували, коли він намагався перейти кордон, і ув'язнили. Повернувся він у село 1946 р. Деякі хлопці стріляли в себе, щоб не потрапити до рук НКВД. Один із родичів Павло Смолій підірвав себе гранатою. Сестру Катерину Грицик за участь у повстанському русі 1946 р. засудили на 10 років концтаборів та заслання в Казахстані. Повернулася вона на батьківщину в 1956 р., померла 2000 р. в Трускавці. У російських тюрмах відбули ув'язнення десять осіб із родини Смолів. Сестра Марія 1937 р. виїхала до Франції на заробітки, згодом потрапила в Австралію, де її 1975 р. закатували в секті сатаністів<sup>8</sup>.

У рідному селі Ганна закінчила три класи початкової школи. Навчилася розмовляти, читати й писати польською мовою. У четвертий клас пішла вже за “перших советів”, а в часі німецької окупації вчилася на підготовчих курсах. У 1943 р. при Турківській гімназії склала екстерном іспити за 7 класів. Займалася обробіткою землі. Читала твори Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, патріотичний дитячий журнал “Дзвіночок”. Була свідком жертвовної боротьби УПА. У той час діти, зокрема й Ганна, були зв'язковими, носили повстанцям їжу. Під час однієї з облав до оселі Смолів забіг підпільник і сказав, що заховав у церкві карабін. Якщо знайдуть зброю, лиха не оминуть. П'ятнадцятилітня Ганна одягла довгий мамин

1996. – 56 с.; *Рафальський В.* Заспівай, люба мамо, мені колискову. Автобіографічні нотатки / В. Рафальський. – Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 1998. – 158 с.; *Рубан В.* На протилежному боці від добра: Роман / В. Рубан. – Київ: Укр. письменник, 2000. – 191 с.

<sup>6</sup> Діагноз КГБ: шизофренія. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. Документи / [вступна стаття, упоряд. і ред. Ю. Д. Зайцева]. – Львів, 2008. – 240 с.: іл. [Серія: Усна історія України ХХ ст., № 4].

<sup>7</sup> *Riger Ja.* Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie / Janusz Riger. – Warszawa: Wyd-wo naukowe “Semper”, 1995. – S. 194.

<sup>8</sup> Архів управління Служби безпеки України в Одеській області (далі – Архів УСБУ в Одеській області). – Спр. 16260-П. – Т. 1. – Арк. 98; *Різників О.* Незламна одеситка / О. Різників. – Чорноморські новини. – 1999. – 30 квітня; Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. 5–6 серпня 1997 р. // Діагноз КГБ: шизофренія. – С. 18, 19; *Овсієнко В.* Михайленко Ганна Василівна / В. Овсієнко // Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. – Харків: Права людини, 2006. – Т. 1: Україна, ч. 1. – С. 478.

кожух, пішла й забрала зброю. Облавники з собаками наздогнавши її, запитали, хто така, де живе. Дівчина не розгубилася, сказала, що пасла корови і йде додому. Встигла ще до обшуку їхнього обійстя кинути карабін у криницю<sup>9</sup>.

У 1947 р. Ганна вступила до восьмого класу Нижньоустрицької середньої школи. За власною ініціативою з подругами розклеювала антирежимні листівки, поширювала видання ОУН. Вона переконувала однокласників не вступати до комсомолу. Перед закінченням школи учні все ж змушені були написати заяви про вступ, оскільки їм погрожували не видати атестати. У 1949 році Ганну вперше заарештували. Спершу допитували в НКВД у Нижніх Устриках, а потім завезли до в'язниці в Дрогобич. Три голодних дні слідчий домагався свідчень про участь дівчини “в бендеровском движении”, але фактів не мав і змушений був її відпустити, щоправда, без документів. З пригодами дісталася дому. Згодом її викликали в НКВД, насварили й віддали документи. У 1950 р. школу закінчила, але за “антирадянські, націоналістичні” погляди їй довго не віддавали атестат, щоб не могла вступити до вишу. Домоглася його лише восени<sup>10</sup>.

1951 р. відбувся четвертий етап переселенсько-репресивних акцій щодо поляків та українців на західних землях УРСР. Пов'язаний він був із угодою від 15 лютого 1951 р. між СРСР і ПНР про новий державний кордон, яка передбачала передачу Україні південної частини території Грубешівського й Томашівського повітів Люблінського воєводства, а Польщі – Нижньоустрицького району Дрогобицької області. Відтак, примусовому переміщенню піддано близько 20 тис. людей кожної зі сторін<sup>11</sup>. Мешканці с. Міхневець були вивезені в с. Агафіївку Любашівського району Одеської області. Поселили їх у недобудовані глиняні хати – вологі й холодні. Сади й виноградники тут були вирубані через накладені на господарів податки. Чимало мешканців села померли від голоду. Ганна на якийсь час затрималася з переселенням й у травні 1951 р. вступила до Львівського вчительського інституту іноземних мов на факультет англійської філології, який заочно закінчила 1955 р. Водночас протягом семи років працювала в Агафіївці викладачем німецької мови. Докучали кагебісти, часто викликали на “співбесіди”, домагаючись зізнань про співпрацю з УПА. У 1958 р. цілий тиждень приходила на допити в Одеське управління КГБ, бо активно працювали місцеві “стукачі”. Аналізували, чи може вона виховувати “советских детей”. Наприкінці “ввічливий” начальник Управління Анатолій Куварзін дав дозвіл. Насправді ж вона виховувала не “советских”, а українських дітей. Того ж року її перевели у Цебриківський район, де вона викладала англійську мову в Кіровській та Цибулівській школах. У 1960 р. Ганна одружилася з Дмитром Михайленком – механіком ремонтно-технічної станції. Кагебісти налаштовували чоловіка проти дружини. А вона не могла з ним відверто говорити про свої погляди. До того ж він пристрасився до чарки. Ще перед одруженням вирішили, що вийдуть із Цибулівки – села, де померла його перша дружина. Ганна домовилася в об'їздно про переведення у Бессарабію, в Тузлівську школу-інтернат. Але чоловік туди так і не переїхав. За

<sup>9</sup> Михайленко Г. Автобіографія. [Машинопис] / Г. Михайленко. – С. 1–2 [Архів автора].

<sup>10</sup> Овсієнко В. Михайленко Ганна Василівна. – С. 478; Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. – С. 21–22.

<sup>11</sup> Кондратюк К. Етапи та засоби реалізації депортації українців і поляків / К. Кондратюк, Ю. Киричук, І. Лучаківська // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / [упоряд. Ю. Сливка]. – Львів, 1988. – С. 75.

два роки через суд вони розлучилися. Ганна кілька років працювала в Ізмаїльській школі-інтернаті, після чого 1964 р. переїхала до Одеси, прописавшись у приміському селі Крижанівці. У школах не змогла влаштуватися на роботу, тож пішла працювати вихователем у гуртожитки робітничої молоді Першого автобусного парку<sup>12</sup>.

Робітники мешкали в гуртожитках до сивого волосся. На квартирну чергу їх не ставили, тому вони не наважувалися одружуватися, створювати сім'ю. На звернення вихователя влада не реагувала. У 1968 р. рада мешканців гуртожитків за участі Г. Михайленко вирішила поставити керівників АТП перед фактом: хлопці одружуються, приводять дружин у гуртожиток, а колеги створюватимуть їм мінімальні умови для проживання. Адміністрація звернулася в прокуратуру та міліцію, вимагаючи жінок виселити, а чоловіків затримати й переселити в інший гуртожиток. На таємному зібранні ради о 4-й годині ночі ухвалили оголосити страйк, що паралізувало б рух автобусів у всій Одесі. “Стукач” доповів органам, що вихователька намовила робітників вимагати, щоб один із гуртожитків зробили сімейним. Терміново зібрані збори мешканців за участю партпаратників. Після бурхливого обговорення ситуації керівники автопарку пішли на поступки: зобов'язалися створити сімейний гуртожиток. Робітники застерігали начальство, що у разі звільнення будь-кого, вони оголосять страйк. За деякий час Г. Михайленко таки звільнили за скороченням штату. Вона подала скаргу до суду. На судове засідання дружно прийшли робітники. Суд поновив Ганну на роботі, а керівники АТП одержали партійні стягнення. Після цього Г. Михайленко звільнилася за власним бажанням<sup>13</sup>.

Від 1968 до 1972 р. Г. Михайленко працювала перекладачем технічної літератури в бюро технічної інформації проектного інституту “Скломаш”. У вільний час займалася пробудженням національної свідомості одеситів, зокрема заохочувала відвідувати концерти Українського, Закарпатського, Черкаського народних хорів, Гуцульського ансамблю пісні і танцю, львівської капели “Трембіта”, вистав білоруського драматурга А. Макайонка “Затюканий апостол”, Львівського драмтеатру ім. М. Заньковецької, зокрема “Невольник” за мотивами Т. Шевченка з Федором Стригуном у головній ролі. Принагідно скористалася нагодою особисто познайомитися з великим актором і громадянином, про що згадала в автобіографії. Під час виступу Українського народного хору заізналася з патріотичною родиною Могильницьких – Діною й Олександром, а в помешканні Ганни Голумбієвської – з Галиною Могильницькою. Саме вчителька української мови середньої школи № 1 Діна Могильницька запропонувала їй працювати бібліотекарем у цій школі, Ганна погодилася і в 1972–1977 роках працювала у бібліотеці. Відома одеситка, дружина Святослава Караванського, політв'язень Ніна Строката в бюлетені Світової федерації українських жіночих організацій за 1982 рік “Переслідування українських жінок в ССРСР” у статті про Михайленко зазначала: “Головна з притаманних Ганні рис полягала у вірності принципу – українець на українській землі розмовляє по-українському. В зрусифікованій Одесі Ганна була прикладом для тих, хто, стомлюючись від наступу стихії чужої мови, втрачав силу боронити свою українську

<sup>12</sup> Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 16260-П. – Т. 1. – Арк. 98–99; Михайленко Г. Автобіографія. – С. 3–4; Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. – С. 22–24.

<sup>13</sup> Михайленко Г. Автобіографія. – С. 4–5; Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. – С. 23.

мову. Працюючи в бібліотеці № 1 міста Одеси, Ганна домагалась, щоб кожна дитина вийшла з бібліотеки, несучи додому українську книжку”<sup>14</sup>.

Зауважимо, що опозиційні настрої в Одесі мали давні традиції. Так, корінний одесит С. Караванський 1941 р. вирвався з німецького полону (українців правобережжя відпускали закінчити жнива), у березні 1942 р. він дістався Одеси, вступив до університету, познайомився з керівником обласного проводу ОУН Богданом Яворським, за його дорученням поширював листівки й брошури, став симпатиком ОУН, мав псевдо “Бальзак”, очолив факультетську організацію ОУН. 1945 р. засуджений на 25 років концтаборів. Після звільнення 1960 р. відновив антирежимну діяльність, створював і поширював самвидав, писав статті проти російщення України, шкільної й вищої освіти. У 1962 р. одружився з Н. Строкатою. С. Караванського 1965 р. заарештували й відправили досиджувати невідбутий термін. Перебуваючи у Владимирській в’язниці, він викрив облудну брехню СРСР, що розстріл у Катині 1940 р. близько 15 тис. полонених польських офіцерів вчинили не чекісти, а начебто німці, за що отримав ще 10 років неволі<sup>15</sup>. Його дружина – молодший науковий співробітник Одеського медінституту, знавець англійської, німецької, польської, румунської та російської мов – після повторного ув’язнення чоловіка в 1965 р. продовжила його справу, стала лідером духовного життя нон-конформістської Одеси. Н. Строката підтримувала контакти із Г. Михайленко. За відмову засудити діяльність чоловіка Святослава її звільнили з роботи і в грудні 1971 р. заарештували. На судовому процесі в травні 1972 р. вона виголосила останнє слово, тавруючи тоталітарну “демократію”, поліцейську свободу слова, свавілля судочинства. Вирок – 4 роки таборів суворого режиму<sup>16</sup>.

На цьому ж судовому процесі розглядали кримінальні справи поета Олексія Різників та лікаря Олексія Притики. У 1958 р. О. Різників та Володимир Барсуківський надрукували й поширили в Одесі та Кіровограді листівки з закликами:

<sup>14</sup> Ганна Михайленко – в психіатричній тюрмі // Переслідування українських жінок в СРСР / Світова федерація українських жіночих організацій. – Б.м., 1982. – С. 2–3 [Архів автора].

<sup>15</sup> Витяг із протоколу допиту С. Караванського 2 серпня 1944 р. // Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти / [сост.: Л. Ковальчук, Г. Разумов]. – Одесса: ОКФА, 2005. – Т. 3. – С. 671–673; Вирок військового трибуналу Одеського гарнізону у справі С. Й. Караванського, М. Г. Гдешинського і М. Г. Коваля 7 лютого 1945 р. // Там само. – С. 673–676; Довідка у справі С. Й. Караванського, репресованого в 1944 р. за звинуваченням у контрреволюційній діяльності. 10 січня 1966 р. // Там само. – С. 677; Постанова про притягнення С. Караванського як обвинуваченого від 19 лютого 1970 р. // Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 24994-П. – Т. 5. – Арк. 339–341; Вирок у справі С. Караванського від 23 квітня 1970 р. // Там само. – Спр. 16260-П. – Т. 4. – Арк. 50–51; Клопотання С. Караванського у справі Катині // Шлях перемоги. – 1981. – 5 квітня; *Караванський С. Моя біографія* / С. Караванський // Доська Одеси: Ніна Строката в документах і спогадах / [упоряд. О. Різників; наук. ред. Ю. Зайцев]. – Одеса: Друк, 2005. – С. 385–390.

<sup>16</sup> Докладніше див.: *Зайцев Ю. Рух опору на півдні України (кінець 50-х – 1980-ті роки: Одеська парадигма)* / Ю. Зайцев // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2014. – Вип. 24: Український визвольний рух середини ХХ століття в контексті суспільно-політичних ідей, подій та обставин / [гол. редкол. М. Литвин, упоряд. і наук. ред. М. Романюк, О. Стасюк]. – С. 415–418; *Строката Н. Моя біографія* / Н. Строката // Доська Одеси. – С. 36–38; *Зайцев Ю. “Я прийшла до вас з неволі”*: Обвинувальне слово з лави підсудних / Ю. Зайцев // Там само. – С. 4–10; Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 24994-П. – Т. 11. – Арк. 45 (конверт); Останнє слово Ніни Строкатої на процесі в Одеському обласному суді 17 травня 1972 р. // Високий Замок. – 1998. – 4 вересня. [Публікація Ю. Зайцева].

“Теть фашистську диктатуру партії! Нам потрібна справжня свобода поглядів, слова, друку!” 1 жовтня 1959 р. обох інтелігентів-вільнодумців заарештували, а 10 лютого 1960 р. Військовий трибунал Одеського військового округу засудив їх на 1,5 року концтаборів. У 1963 р. О. Різників познайомився із С. Караванським і Н. Строкатою, допомагав збирати українські книжки для земляків на Кубані. Від 1965 до 1971 р. брав участь у колядуваннях, у створенні українського хору, у розповсюдженні самвидаву. Заарештували О. Різників 11 жовтня 1971 р. У вирокі від 19 травня 1972 р. зазначалося, що в окремих “матеріалах самвидаву” міститься заклик до боротьби з Радянською владою, за створення так званої “самостійної України”. Засудили Олексу на 5,5 років таборів суворого режиму. О. Притика співпрацював зі слідством, визнав свою провину, тому й одержав 2 роки таборів<sup>17</sup>.

За рухом опору комуністичному режимові на Одещині пильно стежили радянські карально-репресивні органи. Деякі учасники антирежимного руху співпрацювали з Ганною Михайленко.

1962 року директор середньої школи робітничої молоді в селищі Серпневе Тарутинського району Микола Драгош створив альтернативну КППС підпільну організацію “Демократичний союз соціалістів” у складі 30 осіб. У 1964 р. вони обладнали таємну друкарню й надрукували 1500 примірників “Звернення” – документа програмного характеру, який поширили в багатьох містах України, Росії та Молдавії. Того ж року відбулися арешти найактивніших членів організації. М. Драгош та його заступник – учитель із м. Тарутине М. Тарнавський були засуджені на 7 років таборів суворого режиму, вчитель І. Чердинцев, а також студенти Кишинівського інституту мистецтв М. Кучеряну, В. Посталакі – на 6, С. Чемиртан – на 5 років<sup>18</sup>.

Найжорстокішою карою щодо політичних опонентів комуністичного режиму було запроторення їх до психіатричних в’язниць. Зокрема у доповідній записці до ЦК КПУ за підписами Прокурора УРСР Ф. Глуха, Голови КДБ В. Федорчука та Голови Верховної Ради О. Якименка від 2 листопада 1971 р. зазначалося, що у 1967–1970 рр. та першому півріччі 1971 р. із арештованих за антирадянську агітацію 21 особу за ухвалою обласних судів скеровано на примусове лікування у психіатричні лікарні спеціального типу, оскільки в ході слідства з’ясувалося, що вони вчинили злочини в неосудному стані. Такі ж заходи вжито стосовно 47 арештованих за поширення наклепницьких вигадок на радянський державний та суспільний лад. Окрім того, 64 особи, які поширювали документи антирадянського змісту, та 117 осіб за наклепи на радянську дійсність скеровані на лікування

<sup>17</sup> Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 24994-П. – Т. 4. – Арк. 207–226; Вирок суду над О. Різниківим і В. Барсукувським // Одеська хвиля. Документи, твори, спогади в’язнів сумління / [упоряд.: П. Отченашенко, О. Різників, Д. Шупта]. – Одеса: Друк, 2006. – С. 66–72; “Я винен тим, що українець”: Інтерв’ю Юрія Зайцева з Олексою Різниківим. Документи. – Львів, 2007. – С. 35–36, 78–83, 104, 128.

<sup>18</sup> Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / Ю. Данилюк, О. Бажан. – Київ: Рідний край, 2000. – С. 128, 418; Крамола: Инакомислие в СССР при Хрущеве и Брежневe. 1953–1982 гг. Рассекреченные документы Верховного Суда и Прокуратуры СССР / [сост. В. А. Козлов, О. В. Эдельман, Э. Ю. Завадская; под. ред. В. А. Козлова, С. В. Мироненко]. – Москва: Материк, 2005. – С. 340; Драгош Микола Федорович // Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник: 2-ге вид. / [передм. О. Зінкевича, О. Обертаса]. – Київ: Смолоскип, 2012. – С. 241; Аудіоінтерв’ю Юрія Зайцева з Григорієм Гайовим 8.11.1995 р. [Архів автора].



у психлікарню через органи охорони здоров'я без суду і слідства, бо встановлено, що вони є психічнохворими<sup>19</sup>.

Один із найтриваліших термінів покарання “лікуванням” (понад 13 років) відбув у Дніпропетровській та Казанській спецпсихлікарнях учитель географії Кодимської середньої школи (Одеська обл.) Василь Сірий за написання книги “Пагубность однопартийной системы и её последствия”, в якій правлячу партію кваліфікував як збіговисько професійних бандитів. Він розповів про розстріл 1920 р. більшовиками в Кодимі протягом двох ночей 156 мешканців за рознарядкою в рамках “червоного терору” після замаху на В. Леніна. У 1983 р. В. Сірого з огляду на протести діаспори та психіатричної громадськості звільнили<sup>20</sup>.

Пацієнтом каральної психіатрії став і засновник Марксистської революційної організації, ініціатор створення однієї з найповніших у СРСР бібліотек самвидаву В'ячеслав Ігрунов. Він перебував в Одеській психлікарні звичайного типу в 1975–1977 рр.<sup>21</sup>

Активного учасника правозахисного руху Віктора Гончарова спершу переслідували за участь у семінарі з історії української та світової культури, який провадив Василь Барладяну, а згодом – за зв'язки з московськими дисидентами. У 1976 р. В. Гончарова засудили на 2 роки колонії за начебто використання підробленого студентського квитка й нанесення збитків державі у сумі 23 карбованців унаслідок придбання пільгових авіаквитків. За касаційними скаргами вирок зменшили до одного року. Але до Одеси повернутися не дозволили. Оселився він на Кіровоградщині. У липні 1979 р. В. Гончарова заарештували за “антирадянські розмови” щодо вторгнення радянських військ до Чехословаччини й засудили на три роки таборів суворого режиму<sup>22</sup>.

Василь Барладяну-Бирладник – філолог, публіцист, письменник, член КПРС, завідувач кабінету мистецтвознавства в Одеському університеті від 1972 р. не лише поширював самвидав, а й писав статті, заяви, звернення під псевдонімом Ян Друбала (утвореним з дев'яти літер власного прізвища) й розповсюджував їх в Одесі, Києві та за кордоном. Він стверджував, що радянський лад є антигуманним режимом, приреченим на загибель, що КПРС позбавила народи права на самовизначення. Підтримував контакти з Г. Михайленко, Н. Строкатою, Л. Тимчуком, В. Гончаровим, поетом Олегом Олійниковим, Г. Голумбієвською (у помешканні якої найчастіше відбувалися семінари). У 1974 р. його виключили з КПРС, а 1977 р. заарештували за контакти з Миколою Руденком та співпрацю з Українською Гельсінкською групою. Засудили на три роки таборів. У протестних голодівках провів

<sup>19</sup> Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 546. – Арк. 79.

<sup>20</sup> Овсієнко В. Інтерв'ю Василя Івановича Сірого / В. Овсієнко // Одеська хвиля-5. – Одеса: Сімекс-прінт, 2010. – С. 182–206; Коротенко А. Советская психиатрия... – С. 71.

<sup>21</sup> Інтерв'ю Юрія Зайцева з В'ячеславом Ігруновим 09.08.1997 р. [Архів автора]; Автобіографія Вячеслава Ігрунова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://igrunov.ru/cv/vchk-cv-biorg>; Диалог: политик и поэт: Беседа Вячеслава Игрунова и Игоря Померенцева [Електронний ресурс] // Русский журнал. – 2001. – 4 декабря. – Режим доступу: <http://www.igrunov.ru/cv/vchk-cv-chosenpubl/vchk-cv-chosenpubl-dialog.html>.

<sup>22</sup> Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 16260-П. – Т. 4. – Арк. 273–281.

більше року. За три дні до звільнення його знову заарештували і 13.08.1980 р. засудили ще на три роки ув'язнення<sup>23</sup>.

Під час переслідування й після арештів однодумців Г. Михайленко підтримувала друзів, організовувала пікети проти закритих судів та несправедливих вироків. Так, у травні 1972 р. з друзями вона протестувала під судом під час процесу Строкатої – Різників – Притики. Згодом брала участь у нейтралізації провокацій КГБ щодо довіреної особи Строкатої, матроса буксиру портового флоту Леоніда Тимчука. Вона була співорганізатором першої публічної акції протесту 5 грудня 1976 р. біля пам'ятника Пушкіну на Приморському бульварі. До пам'ятника Шевченкові Ганна з друзями приходила в день його народження 9 березня та в день перепоховання в Україні – 22 травня. Такі акції згуртували небайдужих одеситів у неформальну правозахисну групу, в якій Г. Михайленко відігривала одну з провідних ролей. Восени 1977 р. кагебісти намагалися схилити її до співпраці зі спецслужбою. Але п'ять примусових “бесід” у готелі для інтуристів “Чорне море” були безрезультатними. Співробітники каральних органів пригрозили жінці розпорою<sup>24</sup>.

Протягом трьох наступних років проти Михайленко було порушено три кримінальних справи. Спершу зініціювали крадіжку книжок у бібліотеці школи № 1, де вона працювала. Однак Г. Михайленко спільно зі школярами відновила втрачене. Тоді сфальшували справу, що вона начебто протягом п'яти років знущалася з учнів, біла їх. В обласній газеті “Знамя коммунизма” було опубліковано наклепницьку статтю про Г. Михайленко “В ком совесть не чиста”. Але порядні прокурори Леонард Бухтіяров, Анатолій Мудров та ін., не зважаючи на компартійний тиск, п'ять разів відкликали справу за недостатністю доказів, доки не дотягнули її до амністії. Після звільнення зі школи їй скрізь відмовляли в працевлаштуванні. Знайомий євреї влаштував її диспетчером під'їзних шляхів напівсекретного автоскладального заводу, який виготовляв тягачі для ракет і фургони для систем зв'язку. Це було перед вторгненням радянських військ в Афганістан. Г. Михайленко знала коди продукції, номери військових частин та їхні адреси. У КГБ занепокоїлися. Сфабрикували справу, нібито вона ображала п'яничок: робила зауваження “на украинском языке”. Прокуратура знову врятувала її від ув'язнення. Відбула вона рік примусової праці.

Н. Строката познайомила Ганну з керівником УГГ Оксаною Мешко. Г. Михайленко брала активну участь у діяльності правозахисної Української Гельсінкської групи, погодившись бути її неоголошеним членом. Вона тиражувала московську “Хроніку текущих событий”, обробляла матеріали українською мовою для радіо “Свобода” та російською – для Москви, забезпечувала їх розповсюдження. Ганна готувала й редагувала документи УГГ. “Прокололася” на документах Левка

<sup>23</sup> Аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Василем Барладяну 10.08.1997 р. [Архів автора]; Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 16260-П. – Т. 4. – Арк. 261–264, 265–272; Василь Барладяну // Український вісник. – Вип. 8. – Вересень 1987. Передрук ЗП УГС, 1988. – С. 80.

<sup>24</sup> Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 16260-П. – Т. 1. – Арк. 110; Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. – С. 28–30, 32–33, 36–38; *Голумбієвська Г.* Дума про людину / Г. Голумбієвська // Український вісник. – Вип. 8–2. – Вересень 1987. [Оригінал]. – Київ; Львів. – С. 152–154.

Лук'яненко та його Української робітничо-селянської спілки. 20 лютого 1980 р. Г. Михайленко заарештували<sup>25</sup>.

Під час слідства Ганна розповідала тільки про себе, відмовилася говорити про інших осіб. Перший заступник прокурора області Дем'ян Гудзенко пропонував покаятися й давати свідчення щодо співучасників “злочину”. На це Ганна заявила: “Покаяння не буде! За мене ви зірочок не одержите”. У кримінальній справі допитали 65 осіб і лише 13 із них дали потрібні для КГБ покази<sup>26</sup>. У більшості випадків Михайленко відмовлялася відповідати на запитання. Тоді їй згідно із статтею 146 Кримінально-процесуального кодексу УРСР дозволили відповіді писати власноручно. Але швидко зрозуміли, що вона їх пише не для самозвинувачення, тому від цього відмовилися. Узвичаєною тактикою слідчих КГБ було формулювання запитань, які б відображали зміст інкримінованих заарештованому статей Кримінального кодексу. Протоколи допитів вони, як правило, писали самі, формулюючи потрібні слідству вирази. Вимучені багатогодинними, часто й нічними допитами підозрювані підписували їх, прагнучи швидше закінчити цей фарс із наперед визначеним фіналом. Однак тенденція Михайленко виявилася міцним горішком. Наприклад, старший лейтенант Мережко, згадуючи про лист генералові Петрові Григоренку, наголошував: “В цьому документі містяться наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад, і своїм змістом він спрямований на підрив і ослаблення Радянської влади. Чи Ви визнаєте це?” Михайленко відповіла: “На поставлене запитання показання давати відмовляюся”<sup>27</sup>. Але після дозволу давати письмові відповіді вона зазначила: “За змістом заданих мені щодо вищезгаданого документа запитань заявляю, що їх зміст не завжди відповідає змісту документа, а також наполегливо нав’язує готові формулювання як підслідній, так і суду, а також можливим касаційним інстанціям”<sup>28</sup>. І справді, стаття 62 КК УРСР “Антирадянська агітація і пропаганда” формулює санкцію так: “Агітація і пропаганда, проваджена з метою підриву чи ослаблення Радянської влади..., поширення з тією ж метою наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад... – карається позбавленням волі на строк від шести місяців до семи років і з засланням на строк від двох до п’яти років...”<sup>29</sup>

Традиційно прискіпливо слідство ставилося до всього, що було пов’язане з іменем Т. Шевченка. Г. Михайленко визнала, що в липні 1978 року виготовила рукописний текст під назвою “Отповідь лицемерам”<sup>30</sup>. У ньому слідчий виокремив твердження, що на Україні “забороняють мітинги і вечори” пам’яті Т. Г. Шевченка...<sup>31</sup> Щоправда, у рукописі Ганни сказано: “Від «любові» до Тараса Шевченка в Києві міліція і КГБ нікого не підпускала до пам’ятника 22 травня, забороняють мітинги і вечори на його честь”<sup>32</sup>. На запитання щодо антирадянської

<sup>25</sup> Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 16260-П. – Т. 1. – Арк. 111; Михайленко Г. Автобіографія. – С. 8–13.

<sup>26</sup> Інтерв’ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. – С. 51; Михайленко Г. Автобіографія. – С. 13–14.

<sup>27</sup> Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 16260-П. – Т. 1. – Арк. 192.

<sup>28</sup> Там само. – Арк. 195.

<sup>29</sup> Кримінальний Кодекс Української РСР (Ст. 62). – Київ: Політвидав України, 1968.

<sup>30</sup> Переклад з української для московської “Хроніки текущих событий”.

<sup>31</sup> Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 16260-П. – Т. 1. – Арк. 194.

<sup>32</sup> Отповідь лицемерам [Ксерокопія з оригіналу. Рукопис] // Там само. – Т. 3. – Арк. 269 (пакет).

спрямованості документа Михайленко також відповідати відмовилася. Слідчий зазначив: “У цьому ж пасквілі Ви, спотворюючи зміст вірша Т. Г. Шевченка “Заповіт”, закликаєте до виходу України зі складу СРСР, ворожо заявляючи, що необхідно “розірвати ланцюги неволі і ворожою кров’ю розплатитися за страждання народу. Яку мету Ви переслідували?”

Г. Михайленко наголосила: “Твердження про те, що факти, викладені в даному документі, мають наклепницький характер – заперечую. Нехай слідство доведе, що факти ці не мали місця. Вважаю, що не я підриваю і порочу радянський державний і суспільний лад, коли говорю про недоліки, а люди, які зневажливо ставляться до культурних цінностей і запитів мого народу, особливо до пам’яті Т. Г. Шевченка. На жаль, такі люди ще є в радянському адміністративному апараті... Знаю, що дорого платитиму за спробу критики сильних світу цього, але мій громадянський обов’язок зобов’язує мене до цього. Час вимагає демократизації суспільного життя, а не замовчування недоліків”<sup>33</sup>.

Можна лише дивуватися громадянській мужності Г. Михайленко, яка, усвідомлюючи наслідки своїх відповідей на провокативні запитання, сміливо висловлювала злободенні думки. Зокрема, вона звернула увагу на вивезення за межі України археологічних пам’яток, на злочинне ставлення до зберігання старовинних рукописів, які згоріли в бібліотеці Академії наук УРСР, на кастовість державних і партійних чиновників, які зневажливо ставляться до народу, на ганебну практику добору кадрів не за діловими якостями, а за ознакою партійності, на шкідливість номенклатурності працівників державного і господарського апарату, що сприяє бюрократизму і круговій поруці, а за зловживання службовим становищем вони рідко бувають покарані. На твердження слідства, що подібні заяви шкодять авторитету нашої країни, Ганна зазначила, що авторитет країни залежить не від кількості подібних рукописів і виголошених закликів, а від добробуту нашого народу, який буде для нас найкращою рекламою. Вона прагнула того, щоб громадянам не забороняли висловлювати свої думки вголос, а в Кримінальному кодексі УРСР не було статей 62 і 187. Домислом слідства вважала Михайленко те, що її рукописи шкодять “інтернаціональній” єдності народів СРСР”. Адже це питання “вирішується не окремими громадянами, а референдумом”, хоч обговорювати це має право кожний громадянин. “Наприклад, в Канаді не саджають в тюрми за те, що вони обговорюють питання відокремлення провінції Квебек” і не саджають українців за прагнення розвитку національної культури. Тому звернення громадян СРСР до світової громадськості не є гріхом. Ленін за кордоном видавав свою “Искру”, там переховувалася від переслідування російська соціал-демократія. “Навіть у ті погані часи закордон не був тим пугалом, в яке його перетворили у нас. Гадаю, що закордон і в даний час може багато в чому нам допомогти”<sup>34</sup>.

У рукописній частині протоколу допиту щодо документа “Судить суддя Дишель” Михайленко порушила низку важливих суспільних проблем. Слідчий Мережко звинуватив її в тому, що вона намагається поставити під сумнів обґрунтованість притягнення до кримінальної відповідальності осіб за антирадянську діяльність, зображаючи їх “невинними жертвами”, представниками “кращої

<sup>33</sup> Там само. – Арк. 196, 201.

<sup>34</sup> Там само. – Арк. 199–200, 202–203.

частини інтелігенції”, зводить наклеп на судову систему, стверджуючи, що суди порушують радянське законодавство, порівнює “радянський лад з режимом Гітлера і опричиною Івана Грозного”. Михайленко відповіла, що порівнює Гітлера не з радянським ладом, а з Йосифом Джугашвілі, маючи на увазі жорстокість обох лідерів. Однак Гітлер розправлявся з іншими народами, а Джугашвілі – з власним, зробивши його ворогом. А щодо Грозного й оприщини, то вона справді порівнювала їх із сучасністю, “маючи на увазі традиційну російську жорстокість”. А гадаючи “про опричнину в особі КГБ і радянських керівників мала на увазі переслідування громадян з боку КГБ за їхні переконання і критику політики уряду”. Ганна Михайленко зазначила, що у період культу особи Сталіна “більшість сфабрикованих тоді процесів проти української інтелігенції не знайшли поки що належного висвітлення, засудження, а їхні жертви – реабілітації”. З душевним болем вона згадує голод 1933 року, про який читала в батьківській підшивці газети “Нове село” та чула від людей. “Найбільша трагедія в світі – це трагедія матері, на руках якої помирає голодна дитина”. При цьому методи культу особи повторилися, зокрема, в повоєнній Західній Україні, де відбулися масові арешти винних і невинних. Це стосується й арештів української інтелігенції останніх років. “Ніхто з нас не ворог власній країні, тому немає виправдання жорстокості”. Вживаючи вираз “споювання населення” вона мала на увазі неефективну боротьбу з алкоголізмом Г. Михайленко наголошувала. “Не дивлячись на заборони, у нас торгують спиртними напоями у величезній кількості, хоча такого добробуту не спостерігається в частині продажу інших продуктів харчування”. “Деякі керівники вважають, що краще керувати безвольним п’яницею, ніж людиною мислячою”, стверджувала Михайленко. Про “посягання на мову і культуру 50-мільйонного народу” вона писала: “Однією з демократичних свобод, проголошених Жовтневою революцією, було право народів царської Росії на самовизначення і на вільний розвиток національних культур. Особливо це стосувалося України, мова якої подавлялася і заборонялася указами царського уряду... В даний час в СРСР українська мова не заборонена, але існує горезвісна теорія злиття всіх національних мов у якусь одну, що практично в історії ніколи не підтверджувалося”. Українська мова – це мова 50-мільйонного народу з прадавньою культурою, але в Україні вона витісняється із вжитку. “Моя позиція в цьому питанні така, що без національної мови не може бути національної культури, і що наступ на мову – це наступ на народ. Не думаю, що хтось насмілиться заперечувати право народів на викладання рідною мовою. У цьому зв’язку вважаю, що на Україні стосовно українського населення не повинно стояти питання вибору – вчити наших дітей української мови чи ні, розмовляти з дітьми в ясельках українською – чи ні. На мою думку, такими цінностями, як Батьківщина, мати, національність і рідна мова торгувати не можна. Це небезпечно далекосяжними наслідками. З цими якостями людина повинна народитися і померти. Беру у цьому приклад з росіян: ніхто з них не вважає, що треба відмовитися від рідної мови на користь, скажімо, англійської... Я відстоюю право кожної нації на вільний розвиток своєї культури і право на культурну автономію на території інших республік... Таким чином задаю Суду і Слідству пряме запитання: повинні українці відмовитися від рідної мови чи ні?” На запитання слідчого щодо критики правосуддя Михайленко зазначила, що на власному досвіді переконалася, що справи з політичним підтекстом не завжди розглядають об’єктивно, зважаючи на вплив

КГБ. У таких країнах, як Франція, Англія, США, для прикладу, у законодавчих актах передбачено “право на спротив”... У нас же будь-яка спроба заперечення можновладцям розцінюється як замах на державний устрій<sup>35</sup>.

Ганна під час слідства на знак протесту двічі оголошувала голодування. Для обвинувачення за 62-ю статтею Кримінального кодексу (Антирадянська агітація і пропаганда) доказового матеріалу було обмаль. Справа була провальною, адже планували ув’язнити за свідченнями Михайленко й інших людей. Слідчий Сергій Мережко після її розповідей про голодомор, репресії, конституційне право України на вихід з СРСР схилився до безперспективності обвинувачень, а після засудження Ганни відмовився працювати в КГБ. На слідстві Михайленко заявила, що вбачає в її арешті помсту за відмову в 1977 р. співпрацювати зі спецслужбою, про що заявить на суді. Допустити такого “проколу” кагебісти не могли. Вирішили оголосити її божевільною. Призначили психіатричну експертизу. Після обстеження в Одеській обласній психлікарні № 1 22 травня 1980 р. псевдолікарі підготували заключення, у якому зазначено, що піддослідна “систематично виготовляла, зберігала і поширювала антирадянські документи, в яких містяться наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад, а також поширювала такі вигадки в усній формі. В ході слідства на допитах виявляла химерність у поведінці: відмовлялася давати показання, підписувати протоколи допитів..., отже, є психопатичною особистістю з суперцінними ідеями... Для вирішення питання про осудність рекомендується направити Михайленко А. В. на стаціонарну експертизу”<sup>36</sup>.

Стаціонарна судово-психіатрична експертиза в Харківській психіатричній клінічній лікарні № 15 констатувала, що у Михайленко “проглядалося незадоволення, що у нас ображають українську націю. Вона висловлювала незадоволення радянським способом життя (погано працює міліція, мало шкіль із викладанням українською мовою, обурювалася і твердила, що українська мова і література нібито занедбані)”... Вона “вважає себе психічно здоровою людиною, яку “хочуть зробити психічно хворою”... Голослівно і вперто повторює свої антирадянські висловлювання. Переконуванню не піддається”. Зроблено висновок: “Михайленко Г. В. в даний час виявляє ознаки хронічного психічного захворювання у формі шизофренії”<sup>37</sup>. Тобто у Харкові за три місяці підтвердили діагноз, який вигадали у КГБ: шизофренія. Для лікування визначили психлікарню загального типу. Але Одеський обласний суд без участі обвинуваченої 13 грудня 1980 р., зважаючи на її “особливо небезпечні державні діяння”, вирішив скерувати Г. Михайленко на “примусове лікування в психіатричну лікарню спеціального типу” Управління виправно-трудових установ УВС Харківського облвиконкому. Проте керівництво КГБ вважало, що досвіду “нейтралізації” опонентів режиму в Казанській спецлікарні більше, тому відправили її подальше від України<sup>38</sup>. У психіатричній в’язниці

<sup>35</sup> Отповідь лицемерам... – Арк. 204–216.

<sup>36</sup> Там само. – Спр. 16260-П. – Т. 5. – Арк. 211, 213.

<sup>37</sup> Там само. – Арк. 222, 224.

<sup>38</sup> Діагноз КГБ: шизофренія. – С. 43–70; Вирок Одеського обласного суду в справі Ганни Михайленко // Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 16260-П. – Т. 6. – Арк. 110–117; Михайленко Ганна Василівна: Анкета репресованого від 29.07.1997 р. [Заповнена особисто] // [Архів автора]; Михайленко Г. Автобіографія. – С. 13–15; *Заглада Л.* Вывравшаяся из ада / Л. Заглада // Всеукраинские ведомости. – 1996. – 16 июля.

Михайленко перебувала на особливому режимі в одній камері з наркоманами та злочинцями. Нейролептики давали жменями, кололи дуже болючі уколи. Ліки роз'їдали весь організм, порушучи всі функції. Багато людей помирало.

Кати у білих халатах застосовували електричні та інсулінові шоки. Так зване "лікування" було спрямоване на повну руйнацію здоров'я. Важали, що після виходу на волю такі пацієнти проживуть не більше року. Від 100 міліграм аміназину Г. Михайленко втрачала свідомість. У неї паралізувало рот, розпух язик, два роки вона не могла розмовляти, з лікарями спілкувалася у письмовій формі. Як покарання застосовували прив'язування. Людина не могла повернутися на бік, підняти руку чи ногу, її заїдали мухи. Ганна захворіла важкою астмою й запаленням легенів, а лікарі відмовилися її лікувати. Рятували деякі медсестри, таємно даючи їй сульфадимезин. У 1984 р. майже цілу зиму в лікарні-в'язниці не працювало опалення. Хворі чотири місяці не мали змоги митися. Годували їх за 38 копійок на день, хоча за встановленими нормами держва витрачала на хворих нібито 5 карбованців щоденно. У цій жахливій душоубічці Ганна допомагала, чим могла, стражденним, дружила навіть із пташками, випрошуючи для них на кухні шкiрки хліба. Дійшла висновку, що людям у горобчиків та синичок треба повчитися щирості й відданості. Синички знаходили її у будь-якому казематі, прилітали до неї у прогулянковий дворик. Ганна Михайленко таки вийшла переможцем у цьому двобої з антилюдською системою<sup>39</sup>.

Відразу після запроторення Г. Михайленко – відомої правозахисниці, неоголошеного члена Української Гельсінкської групи до психіатричної в'язниці в цивілізованому світі розпочалася боротьба за її звільнення. Особливу роль у ній відіграла група 24 Міжнародної Амністії США з м. Кембриджа, правозахисні організації, профспілка вчителів, сенатори та конгресмени. Наприклад, нью-йоркська профспілка вчителів підтримала організований Міжнародною Амністією збір звернень до Л. Брежнєва з вимогою звільнення Г. Михайленко з психіатричної лікарні. У місцевій газеті 28 червня 1981 р. було опубліковано відповідну статтю<sup>40</sup>. Але на ці та подібні звернення, заяви, листи, публікації, протестні демонстрації з боку радянських офіційних інстанцій реакції не було.

Визнання заокеанською громадськістю заслуг Ганни Михайленко в змаганнях за волю України виявилось ще й у тому, що 23 жовтня 1986 р. на її честь урочисто й публічно на території головного корпусу Кембриджської публічної бібліотеки висадили дерево та прикріпили спеціальний знак біля нього. За ухвалою міської ради м. Кембриджа від 8 вересня 1986 р. дата висадження дерева оголошена Днем Ганни Михайленко<sup>41</sup>.

І навіть у 1987 р. під час потепління політичного клімату в країні, після візиту в СРСР Президента США Р. Рейгана, який передав М. Горбачову список політв'язнів із пропозицією їх звільнення (у ньому було й прізвище Г. Михайленко), в акті Центральної судово-психіатричної експертної комісії, що прибула з Москви до Казанської

<sup>39</sup> Михайленко Г. Автобіографія. – С. 12–22; Овсієнко В. Михайленко Ганна Василівна / В. Овсієнко [Електронний ресурс] // Віртуальний музей дисидентського руху в Україні. Персоналії. – Режим доступу: archive. khpg.org/index.php?id=1120733012 [Дата звернення 12.08.2016].

<sup>40</sup> Soviet Teacher imprisoned in Mental Hospital. Seek Release of Human Rights Activist // New York State United Teachers. – No. 42, June 28, 1981 [Архів автора].

<sup>41</sup> Повідомлення Групи 24 Міжнародної Амністії США в м. Кембриджі про церемонію присвяти дерева на честь Ганни Михайленко / [пер. з англ. Г. Михайленко] // Архів автора.

спецпсихлікарні, у формулюваннях підстав для продовження її примусового лікування в медзакладі загального типу мало що змінилося. Згадано про невдоволення пацієнтки ставленням Москви до української нації, недобррозичливі відгуки Михайленко про керівників радянських та партійних органів, очільників КГБ, акцентовано на її переконанні, що в державі простежується “тенденційність судів при розгляді справ з політичним підґрунтям”. Водночас вона редагувала рукописи про “застосування психіатрії з політичною метою”. Вердикт комісії був категоричним: “Михайленко Г. В. страждає хронічним психічним захворюванням у формі паранойяльної шизофренії”<sup>42</sup>.

Визволення Г. Михайленко з психіатричної в’язниці вимагали ієрархи світових Церков, зокрема й Папа Римський Іван Павло II, низка поважних політиків і посадовців. Так, товариство “Американці за права людини в Україні” в особі його керівників Волтера Боднара та Божени Ольшанівської 24 листопада 1987 р. написали листа сенаторам США з проханням звернутися до Михайла Горбачова з вимогою звільнити з радянських психіатричних в’язниць п’ятьох жінок-політв’язнів, зокрема й Ганну Михайленко<sup>43</sup>. 1 грудня 1987 р. 42 сенатори США підписали відповідного листа до М. Горбачова<sup>44</sup>. Прохання втрутитися в справу Ганни Михайленко 4 квітня 1988 р. у листі на ім’я міністра охорони здоров’я СРСР Євгена Чазова висловив сенатор Джозеф Кеннеді<sup>45</sup>. Понад тисячу небайдужих американців підписалися 17 квітня 1988 р. біля Гарвард-скверу в Кембриджі під петицією до М. Горбачова з вимогою звільнити Г. Михайленко з психіатричної неволі<sup>46</sup>.

Окрім того, на захист Г. Михайленко виступали Світова федерація українських жіночих організацій (СФУЖО), Інститут прав людини в Страсбурзі, асоціації вчителів і бібліотекарів та правозахисні організації різних країн. 22 лютого 1988 р. її виписали з Казанської психлікарні й перевезли в Одесу.

Навесні 1988 р. журнал “Смолоскип” (США) – кварталник однойменного видавництва під керівництвом самовідданого прихильника українського визвольного руху Осипа Зінкевича – опублікував “Листа з божевільні” (від Ганни Михайленко до сестри в Одесу), що стало вагомим поштовхом до боротьби за її остаточне звільнення<sup>47</sup>.

19 квітня 1988 р. комісія Одеської обласної психіатричної лікарні № 1 рекомендувала перевести Г. Михайленко для подальшого “лікування на загальних підставах з передачею на піклування опікуна й під лікарський нагляд”<sup>48</sup>. Одеський обласний суд 11 травня виконав цю ухвалу комісії. 29 листопада 1988 р. народний суд Центрального району м. Одеси відновив дієздатність Ганни Михайленко<sup>49</sup>.

<sup>42</sup> Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 16260-П. – Т. 6. – Арк. 137–139.

<sup>43</sup> The Honorable United States Senate / American for Human Rights in Ukraine. Walter Bodnar Executive V.P., Bozhena Olshaniwsky President. – November 24, 1987 [Архів автора].

<sup>44</sup> General Secretary Mikhail Gorbachev / United States Senate. – December 1, 1987. [Ксерокопія з оригіналу. Архів автора].

<sup>45</sup> His Excellency Mr. Yevgeny Chazov Minister of Health, SSSR / Congress of the United States. Joseph P. Kennedy. – April 4, 1988. [Ксерокопія з оригіналу. Архів автора].

<sup>46</sup> *Зайцев Ю.* Політичний в’язень радянської психіатрії / Ю. Зайцев // *Діагноз КГБ: шизофренія.* – С. 13.

<sup>47</sup> *A Letter from a Madhouse: The Ordeal of Hanna Mykhalenko* // *Smoloskyp.* – 1998. – Spring. – Р. 7–8.

<sup>48</sup> Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 16260-П. – Т. 6. – Арк. 171–172.

<sup>49</sup> Там само. – Арк. 178–192.



Після її повернення у “велику зону” Міжнародна Амністія, американські правозахисники не вважали справу завершеною. Вони вирішили запросити її до США для фізичної та душевної реабілітації і психіатричних експертиз на її ж прохання. Наприкінці 1989 р. Ганна Михайленко вилетіла до США.

В аеропорту м. Бостона її зустрічали представники українських громадських організацій, Міжнародної Амністії, численні кореспонденти. Відтак, вона по-ринула у вир зустрічей, конференцій, виступів перед українськими громадами семи штатів, давала інтерв'ю кореспондентам газет, радіо “Свобода” та “Голос Америки”, побувала на офіційних та неофіційних прийомах, відвідувала нових знайомих та старих друзів, які змушені були полишити рідну землю. У Вашингтоні мала честь відбутися аудієнції у конгресменів США Джозефа Кеннеді, Дана Ріттера, Тома Лянтоса, відповідальних працівників Комітету з прав людини Конгресу США Джона Фінерті та Ореста Дейчаківського, разом із Ніною Строкатою відвідала Державний департамент США. Була гостем родини координатора групи 24 Міжнародної Амністії США в Кембриджі Лінн Каннічі, разом із Євгеном Сверстюком виступала перед науковцями Інституту українських студій Гарвардського університету, мала окрему бесіду з професором Юрієм Гаєцьким. У редакції газети “Свобода” зустрічалася з Раїсою Руденко та Боженою Ольшанівською. Із Ніною Строкатою та Святославом Караванським гостювала в родині Гавдяків під Вашингтоном. З директором Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України професором Ярославом Ісаєвичем, на той час запрошеним викладати в Гарвардському університеті, його дружиною Ольгою, донькою Лесею та Мартою Михайлинін перебувала в родині Тані Д'Авіньйон у Бостоні. Відвідала Г. Михайленко також Ніну Строкату, Святослава Караванського, Надію Світличну, інших українських політичних емігрантів<sup>50</sup>.

Психіатричну експертизу 13 березня 1990 р. проводили професори Юрій Савицький та Лео Чайковський. Наступного дня за участю Юрія Савицького у госпіталі святого Вінсента її оглянув професор Фелікс Клейман. Офіційно засвідчений медичний висновок констатував відсутність у Ганни Михайленко будь-яких психічних захворювань як на час огляду, так і в минулому<sup>51</sup>.

Врешті прокуратура Одеської області 23 липня 1991 р. надіслала Г. Михайленко довідку про реабілітацію, в якій зазначалося, що вона ухвалою обласного суду від 15 грудня 1980 р. була піддана “примусовим заходам медичного характеру як особа, яка здійснила суспільно небезпечне діяння, передбачене ст. 62 ч. 1 КК УРСР, у неосудному стані... утримувалася під вартою і знаходилася на примусовому лікуванні 8 років, 2 місяці, 27 днів, на підставі ст. 1 Закону Української РСР “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” від 17 квітня 1991 року, реабілітована”. Цю довідку підписала старший помічник прокурора області, старший радник юстиції З. А. Садікова<sup>52</sup>. До речі, З. Садікова, як прокурор на процесі 13 грудня 1980 р., підтримала звинувачення Ганни Михайленко в антирадянській пропаганді й наполягала на її примусовому лікуванні в спецпсихлікарні. Ганну

<sup>50</sup> Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко // *Діагноз КГБ: шизофренія*. – С. 68–70.

<sup>51</sup> Лист Американської асоціації психіатрів Міністру охорони здоров'я УРСР (копія на бланку Асоціації) // [Архів автора].

<sup>52</sup> Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 16260-П. – Т. 6. – Арк. 199.

Михайленко відправили тоді на “лікування” не до Харківської “психіатричної лікарні спеціального типу”<sup>53</sup>, а до зловісної Казанської.

Після жахливих поневірянь і тортур Г. Михайленко не зламалася, самовіддано працювала в Одеській обласній організації Всеукраїнського товариства політичних в’язнів і репресованих, керівництво якою згодом демократичним шляхом передала колишньому політв’язню (1963–1965) Павлові Отченашенку, який очолює її донині. Г. Михайленко взяла участь у створенні “Просвіти”, в приміщенні якої 24 вересня 2008 р. відбулася презентація книги “Діагноз КГБ: шизофренія” про її життєвий шлях. Була вона також співзасновником Комітету солдатських матерів, Української Гельсінкської спілки, Української Республіканської партії, обласну організацію якої очолювала у 1990–1992 рр. а до 1998 р. – Української Консервативної Республіканської партії. 19 серпня 1991 р. біля Одеської міської ради протестувала проти ГКЧП. У числі шістдесяті одеситів вона доставила національний прапор до Верховної Ради України. На початку 1990-х рр. Михайленко зуміла організувати спротив планам переселення на Одещину 250 тис. росіян задля зміни демографічної ситуації в області з метою проголошення буферної “республіки”. Була вона також ініціатором масових протестів одеситів проти спроби облради на чолі з Русланом Боделаном не визнавати Акт проголошення незалежності України й утворення напіванклаву “Новоросії”. Повторну спробу одесити-патріоти зірвали масовим пікетом 11 лютого 1993 р.<sup>54</sup>

На схилі літ нарешті прийшло до Ганни Михайленко пошанування і в Україні. 26 листопада 2005 р. Указом Президента нашої держави вона була нагороджена орденом княгині Ольги III ступеня, а 8 листопада 2006 р. – орденом “За мужність” I ступеня. Відзначили її також державною іменною стипендією. Вона була почесним учасником всеукраїнського зібрання колишніх членів Української Гельсінкської групи 8–10 листопада 2006 р. та урочистостей з нагоди 20-річчя Української Гельсінкської спілки 13–14 серпня 2008 р.

Дякуючи Богові, усебічний підтримці міжнародного правозахисту та власній здатності виходити з найскрутніших ситуацій, зберігаючи стійкість духу, порядність і доброзичливість, Ганна Михайленко вижила в пекельній м’ясорубці людських доль. Вижила, вочевидь, відчуваючи свою потрібність Україні на останньому етапі жертвних змагань за її самостійність. Вижила, щоб застосувати критичний реалізм свого мислення й життєвого досвіду під час немічного борсання владної верхівки в ідеологічних сутінках, економічній безпомічності, атавізмах духовного рабства, новітній корумпованості й звороднілому отаманстві.

29 вересня 2015 р. Г. Михайленко полишила цей недосконалий світ. Поховали її 3 жовтня на алеї політв’язнів у Трускавці, де мешкають доньки її сестри Катерини – Лариса та Ольга.

Життєвий шлях Ганни мав би стати не лише трагічною сторінкою в історії боротьби за відновлення й утвердження нашої державності, а й профілактичним засобом для ностальгічних плакальників за “щасливим” радянським минулим.

Історик із Дніпровського музею Надія Шейміна констатувала, що систему каральної психіатрії в СРСР було ліквідовано лише 1988 р., коли 16 психіатричних лікарень в’язничного типу були передані від МВС до Міністерства охорони здоров’я

<sup>53</sup> Там само. – Арк. 110, 116.

<sup>54</sup> *Овсієнко В.* Михайленко Ганна Василівна. – С. 483.

СРСР, а п'ять інших розформовано. Із психіатричного обліку зняли 776 000 пацієнтів<sup>55</sup>. Окрім того, як і пропонувала Г. Михайленко на допитах у КГБ, з Кримінальних кодексів СРСР та УРСР вилучили статті (в Україні – 62 і 187), в яких антирадянська агітація й пропаганда та поширення неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад трактували як злочинну діяльність. Дослідники зобов'язані ретельно вивчити роль КПРС та КГБ у використанні каральної психіатрії для викорінення інакодумства. А приклад Ганни Михайленко повинен застерегти спецслужби сучасної України від спокуси побороювання антигуманними методами незгодних із політикою правлячої еліти.

**Iurii Zaitsev. Punitive psychiatry as a brutal instrument to extinguish the opponents of the communist regime (1970-1980): example of Hanna Mykhailenko**

Based on the KGB archives, interviews with Hanna Mykhailenko and original documents donated by her, the article analyses her participation in the dissident movement in the communist times and circumstances of her incarceration in the specialized psychiatric prison. It highlights the mechanism of producing false psychiatric diagnoses following the orders of the Secret Service. The role of the political, medical and human rights international community in the struggle for Mykhailenko's liberation from the punitive psychiatric system is identified.

*Key words:* deportation, CPSU, KGB, examination, schizophrenia, psychiatric prison, political prisoner, Amnesty International.

<sup>55</sup> Шейміна Н. М. Вказ. праця. – С. 9.